

Feliratok: a felületek beírása

Tematika: a feliratok korai formái; a feliratok megjelenése a populáris kultúrában; a feliratok csoportosítása; a feliratok gyűjtése, kutatása; felirattípusok (templomok feliratai, sírfeliratok, lakóházak, gazdasági épületek feliratai, munkaeszközök és bútordarabok, ruhadarabok, jelvények feliratai); térjelző és térhasználatot szabályozó feliratok; betűjegy állatok testén; gonosztevők megbélyegzése; firka (fatörzsre vésett jelek, barlangfeliratok); a tetoválás eredete, technikái, funkciói.

Terminológia: epigráfia, epigrafika, tulajdonjegyek, jószágjegyek, graffiti, lázadó írás, ábratext.

Feliratok. Az *epigrafika* vagy *feliratirodalom* az épületekre, építményekre és tárgyak felületére kerülő szövegeket jelenti, az *epigráfia* pedig e feliratok tudománya. A felirat nem tekinthető önálló műfajnak. A megnevezés csupán arra utal, hogy a szöveg sajátos írástechnikával, sajátos felületen van megörökítve. Az írás megjelenésének, terjedésének első korszakából származik. Korai formái a magaskultúrában találhatók meg. Ezek közül a következőket említhetjük. A mezopotámiai feliratok az i. e. 3. évezred közepén készült sumer királyfeliratok, valamint a fiktív királyfeliratok. Egyiptomban a templomok és a sírok falaira, sztélékre (emlékkövekre) jegyezték feliratot. Ezek himnuszok, halotti önéletrajzok, koporsószövegek, intelmek voltak. Az óegyiptomi költészet emlékezetes darabjai a Fájumi városrom két mosdótáljára, egy thébai takácsmester fejtámaszára, Neit énekesnő arany- és ezüstcsészéire, egy thébai sírban talált botra, egy lakatra írott versek. Kínában az i. e. 15. század táján szertartási bronzedényekre szakrális jellegű szövegeket, birtokadományozásokat, intelmeket jegyezték fel. Ismert volt a sírfelirat és az oszlopfelirat. Az ókori görög és római irodalom népszerű feliratai a fogadalmak, átkok, imák, jóslatok, a gnómius szövegek, az epigrammák. A középkor a templomfeliratot, a sírfeliratot és a képfeliratot kedvelte. Az első az építettet nevezte meg, a második önéletrajzot, a halálirodalom alkotásait tartalmazta, a harmadik pedig a freskókat és az üvegablakok ábrázolásait magyarázta. A reneszánsz és a barokk kora tovább élte, sőt az emblémával gazdagította az epigrafika körét.

Magyarországon a középkorban nem alakult ki az irodalmi igényű epigráfia. A latin és magyar nyelvű sírvers a reneszánsz korában terjedt el, s ugyanekkor, a reneszánsz és a barokk korszakában a képfelirat (Szerdahelyi I. 1986, Kákosy L. 1986, Martinkó A. 1986). A felirat készítésének történetében három nagyobb fordulópontot említhetünk. Az épületek feliratozása a középkor óta ismeretes. A 15–16. században a magyar nyelvterületen nemesi környezetben elterjed az épületek (főként templomok) fafelületeinek festéssel való díszítése, s ebben az eljárásban szerepet kapnak a feliratok is. A fafestés a 16. század második felétől provincializálódik. Az igényeket már vidéki asztaloscéhek mesterei is ki tudják elégíteni (Domanovszky Gy. 1942, Kelemen L. 1945, Tombor I. 1947, 1968, Vilhelm K. 1975). A 18–19. század fordulóján kezdődik el a használati tárgyak feliratozása.

A Magyar Néprajzi Lexikon *felirat* szócikke a következőképpen összegzi a feliratokra vonatkozó információkat. A paraszti felirat az írás és az olvasás terjedésével párhuzamosan jelent meg és terjedt el. Kezdetben csupán évszám volt, felirat későbbben társult hozzá. Nyugat-Európában a 16. században tűnt fel, Magyarországon a 17. században, az úri-polgári

szokás utánczolásaként. Mestergerendán 1686-ban, debreceni karosszéken 1714-ben, gömői ácsolt ládán 1720-ban, Sopron vármegyei mángorlón 1730-ban, dunántúli takácsszőttesen 1746-ban látunk feliratot. Az alkotót megnevező paraszti felirat a 18. század második felétől áll rendelkezésünkre (Vas megye, 1767). A 19. századtól terjed az évszámok, a feliratok szerepeltetése. Az elterjedés mértéke vidékenként, tárgy típusonként változik. A feliratozás kezdetben gyakorlati funkciót töltött be, később egyre inkább díszítőelemmé vált. A felirat és az évszám a felület díszítésben központi pozícióba és díszes keretbe került. Tartalmazhatja a megajándékozott személy, a tárgy készítőjének, ajándékozójának nevét, ritkábban az ábrázolt jelenet leírását, vagy egyik szereplőjének megnevezését. Paraszti tárgyakon a vallásos feliratok ritkábban fordulnak elő. A 19. században elszaporodtak a hazafias feliratok, cserépedényen megjelent a vásárlásra utaló felszólítás. Egyes tárgycsoportokon (pl. alkalmi használatú italos edényen) kötelező a hosszú felirat (Csilléry K. 1979).

A feliratok általában rövid terjedelmű szövegek. Egyik részük anonim természetű (épületfeliratok, tárgyak feliratai), másik részük szerzőjük nevének megörökítésére jön létre (barlangfeliratok). A közvetített írás típusú felirat egy ismert szerző gondolatát népszerűsíti (bibliai idézet épületek, bútorok falán). A feliratok gyakran fogalomszavakból állnak, datálnak (évszám) vagy nominalizálnak (személy-, település-, utcanév). A sírversek gyakran, a falvédőfeliratok általában verses formában készülnek. Olykor az elsődleges oralitás szövegei (versek) kerülnek lejegyzésre (nótarészlet háztetőcserépen, falvédőn). A gazdag és változatos feliratirodalom minden írástechnikát igénybe vett (vésés, festés, varrás, szövés, égetés, nyomtatás). Szándékuk között szerepel az egyéni és a kollektív emlékezet kihelyezése, a díszítés, a tulajdonjog, a szerzőség jelzése. A feliratok és firkák összevetését Balázs Géza, a feliratok és proverbiumok együttes vizsgálatát Hermann Bausinger végezte el (H. Bausinger 1982, Balázs G. 1999).

Az feliratozásra használt felületek a következőképpen csoportosíthatók: I. Épületfelirat: 1. templom, 2. vár, városfal, 3. városház, börtön, 4. lakóépület; II. Sírfelirat; III. Eszköz-, használati tárgy felirata: 1. harang, 2. keresztelőkút, 3. miseruha, oltárkép, freskó, 5. templomi bútor, 6. ruházat és részei, 7. házi eszköz, 8. kép, 9. szőnyeg, kárpit, 10. műszer, 11. fegyver (Kubinyi Andrást idézi Balázs G. 1999: 321).

A *feliratos népköltészet* szócikk a tárgyakra kerülő terjedelmesebb, kötött formájú szövegeket tekinti át. Pár soros, sokszor ritmikus, rímelő, verses formájú szövegek kerültek különböző épületekre és tárgyakra. Ilyenek a ház-, a kapufelirat, a kocsmá-, csárdafelirat, a sírfelirat, a butellavers. Funkciójuk az üdvözlés, a figyelem felkeltése, az emlékéllítés és a szórakoztatás. Szerzőjük alkalmi feliratíró (Szemerkenyi Á. 1979).

A *Magyar Néprajzi Lexikon* külön szócikket szán a *butellavers*nek. A szövegtípus a klasszikus epigramma kései leszármazottja. Létrejöttében szerepet játszott a kéziratos énekköltészet, a diákdal, a bordal. A butellavers a lapos, zsebrevaló pálinkás butella, ritkábban a cserépkulacs oldalára került. Ezért az edényt tréfásan *daloskönyvnek*, *zsoltároskönyvnek* is nevezték. A tréfás versek megnevezik, bemutatják a tulajdonost, megverselik az edényt, italfogyasztásra, a barátság ápolására biztatnak. A butellaversék elvéve komoly tartalmúak (Katona I. 1977b).

A feliratokra a 19. században irányult a figyelem. A Brassó megyei tanítótestület 1891. szeptember 26-án Csernátfaluban tartott közgyűlésén Koos Ferenc tanfelügyelő indítványozta „falusi házak feliratainak s ezek mellé alkalmazott rajzoknak természetes hűséggel való összeszedését” (*Ethnographia* II. (1891) 8: 322). A *Századok* 1896-os évfolyama „régí ház- és harangfeliratokat” közölt. A *Hazánk s a Külföld* ugyanabban az évben „új szikla-feliratot”. A 19. század második harmadában helyi tudományos műhelyek alakulnak. A megyékben Történelmi és Régészeti Társulatnak nevezett egyesületek jöttek létre, amelyek feliratokat írtak össze és közöltek, feliratozott tárgyakat gyűjtöttek be a múzeumokba. A 19. század tudományos folyóiratai, a *Századok* (1867), a *Magyar Nyelvőr* (1872–), az *Ethnographia* (1890–) sűrűn közölték egy-egy felirat lelőhelyét, szövegét és értelmezését. Gróf Kemény József (1795–1855) és Torma Károly (1829–1897) régész impozáns mennyiségű feliratot tárt fel, gyűjtött össze. A feliratok termékeny és szorgalmas kutatója volt a tanító és tanfelügyelő Téglás István (1853–1915), aki foglalkozása révén bejárta Fogaras, Brassó, a Zsil-völgye, Nagyszeben, Kóhalom, Segesvár, Torda és Beszterce környékét. Megfigyeléseit 56 darab, egyenként 100–250 lapos jegyzetfüzetben örököltette meg. Életében mintegy száz közleményt publikált, munkája további eredményei kéziratban maradtak fenn (Bajusz I. szerk. 2005 I/1: 9–14). A Székelyföldet bejáró Orbán Balázs Újszékelyben kapufeliratokat, a templom és a harang, Székelykeresztúron a katolikus templom két zárkövének, a harangok, Hodgyában egy ónkanna, Székelyudvarhelyen Kis Gergely emlékművének és nemesi családok címerének, Szentistvánon a harang, Oroszhegyen egy kehely, Szentmihályon az egykori templom két kövének, Csehétfalván egy harang és egy kehely, Siménfalván két harang és egy kőkapu, Rugonfalván egy harang, Szentábrahámban és Gagyon egy-egy harang, Énlakán a templommennyezet kazettáinak, az énlaki castrum szétszóródott köveinek, Atyhában a harang, Etéden egy kehely és egy harang, Kőrispatakon egy óntányér, Kissolymoson egy síremlék és templomi pohár, Szenterzsébeten egy régi templomszentély zárkövének, Sárdon egy templomi tányér, Magyarzsákodon és Bordoson a harang, Homoródszentmártonban a templomkarzat, egy zászló és egy fogadalmi oltártöredék, Homoródszentpálon a harangok, a kastélykapu másolatban fennmaradt, Kacán a templom egy zárkövének, Szentlászlón egy kehely, Dályán egy harang, Székelyderzsen egy sírkő, a kapu, egy harang, Karácsonyfalván a templom egy ajtajának, egy hajdani oltár, Kóhalomban két harang, Szászugrán egy római kori téglá, egy fogadalmi oltár, Alsórákoson a kastély bástyájának, valamint egy harang, Nagybacconban és Olasztelkén egy-egy harang, Olasztelken továbbá egy kútkárgyának, Fülében egy harang feliratát jegyezte fel (Orbán B. 1868). Torda város és környéke monográfiájában külön fejezetbe kerülnek a „Tordán levő s onnan kikerült római feliratok” és a „Tordát érdeklő koholt feliratok” (Orbán B. 1889). A magyar népi kultúra első szintézisében a kapu- és házfeliratok szerepére és tartalmi-formai sajátosságára Szendrey Zsigmond hívta fel a figyelmet. Személynevet tartalmazznak, datálják az objektum elkészültét, majd jókívánságot és fohászt fogalmaznak meg: „Ez a vallásos érzés jellemzi a székely házfeliratok legnagyobb részét. Szépen csengő rímekben áldást kérnek Istentől, reábizzzák magukat, imádságra és munkára intenek vagy a mulandóságra figyelmeztetnek” (Szendrey Zs. 1941–1943: 343–344).

Az épületek belső vagy külső falain, az épület homlokzatán, a bejárat fölött a felirat az építés idejét, az építtető személy és a mester nevét örökíti meg. Gyakorikak a vallásos feliratok.

A magyar nyelvterület legrégebb építési feliratai Aranyosgerenden találhatóak, s az 1290-es és 1299-es évből származnak (Entz G. 1994: 96). Az 1299-es felirat a következő: „ANNO D(omi)NI MCCXC NONO SAULUS ARCHIDIACO(nus) DE TORDA PETRUS COMES FILII SA(m)SONIS NICOLA(us) FILI(us) E(ius)DEM P(etri) (a)EDIFICAVERU(n)T ECC(lesi)AM IN HONORE BEAT(A)E ELIZABETH(ae)” (Szó szerinti fordítás: Az úr 1299. esztendejében Saul, tordai Főesperes, Péter ispán, Sámson fiai, Miklós, ugyanannak a Péternek a fia felépítették a Boldog Erzsébet tiszteletére szentelt templomot. Szabad fordítás: 1299-ben Sámson fiai, Saul és Péter, valamint utóbbinak fia, Miklós, felépítik az aranyosgerendi templomot.)

A templomi feliratok négy tartalmi kategóriába sorolódnak. A feliratok legfontosabb csoportja vallásos tartalmakat hangsúlyoz, népszerűsít. Bibliai idézet kerülhet releváns felületekre (bejáratok, boltívek), művészi ábrázolásokra (szobrok, festmények, vitrailok), textíliákra és templomi kellékekre. A feliratok egy második csoportja az építtetés körülményeit nevezi meg. Egy harmadik csoport a gyülekezet tagjainak, a gyülekezi élet eseményeinek állít emléket. Egy negyedik csoportba tartoznak a templomlátogatásra, a vallásos életre mozgósító feliratok. A felirat kerülhet a templom kapujára, a cinterembe, az ajtó fölé, az ablaküvegre, a szószékre, a szószékkoronára, a bútordarabokra (pad, úrasztala, persely), a klenódiumokra, a padokat, az úrasztalt, a szószéket és a falakat borító textíliákra, zászlókra, a szertartásos használatú tárgyakra (keresztelő pohár, úrvacsorai tányér, kehely), a templomok freskóira, a szobrok talpzatára, a falat burkoló kazettákra, a harangokra. A feliratok készülhetnek fába, kőbe való véséssel, festéssel, a női kézimunka különféle technikáival. A templomi feliratok elsősorban a vallásos közösség tagjaihoz szólnak. Különböző kapcsolattípusokat aktivizálnak (lelkész–gyülekezet, személy–gyülekezet, család–gyülekezet, életkori csoport–gyülekezet, elődök–utódok). Bizonyos feliratozott tárgyak (textília, klenódium) meghatározott alkalommal vannak kiállítva, használatba véve. Másodlagosan, a 19. századtól kezdődően a történelem-, néprajztudomány, a régészet, a művészettörténet, a helytörténeti irodalom, a turisztikai irodalom kontextusába épültek be.

A botházi templom a 13. század második felében épült fel. Építészeti elemei a késő román kor és a gótika jegyeit őrizték meg. Az 1746-i évben történt meg az épület renoválása. Ennek történetét a szószékre írott vers örökítette meg.

1746

*EZ TEMPLOMAT REGI ROMLÁSBOL KIVÖTTE
BOTHÁZI SZARVADI MIHÁLY S UJJÁTÖTTE
CURATORI TISZTET EZZEL BÉTÖLTÖTTE
ISTEN DICSŐSÉGE MERT FORGOT ELŐTTE
SOK KEGYES HIVEKHEZ ADDIG FOJAMADOT
A SZENT ECCLESIA NEVÉVEL FÁRADOTT
MIG ISTEN KEZÉBE JO KÖTSÉGET ADOTT
KEGYES MUNKÁJÁBAN IGY ELŐHALADOT*

(Benkő E. 1994: 61).

A válaszüti reneszánsz stílusú templom leírását Kelemen Lajos 1926-ban készítette el. Ebből a tanulmányból idézünk: „A bejárás fölött lebegő kitömött sas alól fölpillantva, a karzat párkányáról egy csinosan vésett, domború nagybetűs felirat biztat:

VÁNDOR LÉPJ BE NYUGTON; LÉSSZ IDEGEN
HA CSÜNGSZ A CSALÁDON, A HAZÁN S ISTENEN

Aztán tovább olvassuk:

A RÉG MEGHALT ŐSÖK ISMÉT ÚJRA ÉLNEK,
HA NEVÖKET ŐRZIK HÁLÁS NEMZEDÉKEK.

Egy másik mondattérből újra ez a biztatás szól:

HOLTAK SZENT ÁRNYAI HOGYHA KÖRÜL LENGTEK,
KÖNNYEBB LESZ A JÖVŐ A NEHÉZ JELENNEK

Ezek és a még ott fölvésett más igék olvasásakor fölfelé kell tekinteniünk, s így önkéntelenül felkíváncozunk a karzat családi képeihez” (Kelemen L. 1982: 237).

A kercesdi (Aranyosszék) református templom szószékén versbe szedett templomtörténet olvasható:

*Ez helység Templomát a Tűz megégette
Midőn ezerhétszáz három majd végezte
Napjait melly romlást bár megépítgette
A Nép, de régiség már megemésztette.
Ujj 's nagyobb formában Ez mostanit láthat
Tsak Esztendő alatt hogy épült tsudálhadd
Tsuda segedelmit az ISTENNEK áldhad
Felséges nagy Nevit már Ebbe imádhad
Ezerhétszáz Nyoltzvanhárom idő jára
A' mikor E Szent Ház épült e' formára
Kertsedí Réformált Kristus Szent Nyájára
Bitai Mihály volt Vigyázó 's Sáfára. (Saját gyűjtés.)*

Különböző korokból különböző tárgyú harangfeliratok állnak rendelkezésünkre. A harangfeliraton megjelenhet a templomba való hívogatás motívuma, a harangot öntető személy vagy közösség, az öntés idejének, a harangöntő mester vagy műhely megnevezése, esetleg település-, gyülekezet- vagy templomtörténeti motívum. Szintén gyakori eljárás a bibliai idézet vagy vallásos jelszó harangra való feliratozása.¹⁰² A Gegesen 1774-ben elhelyezett harang felirata a harangszó jelentéseit foglalta versbe:

*Anno 1774 Die 16 máji.
Midőn szól a harang templomba kell menni,
Ha temetésre zeng úgy is ott kell lenni,
Ha takarodóra, osztán lefekünni,
Ezek mellett kegyes életre szert tenni.¹⁰³*

¹⁰² A harangfeliratok motívumainak megállapításához egy aranyosszéki gyűjtés szolgált alapul: Keszeg V. 2004a: 430–433).

¹⁰³ A marosi egyházmegye története. *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve* XXXIX. 1896: 18.

Kibéden 1709-ben helyeztek harangot a templom tornyába. A felirat a harang vész elhárító erejét hirdeti:

Isteni igazság, kegyes irgalmasság látszik itt e munkában.

Tűz, fegyver és halál MDÖ (midőn) széljel grasal

Ez harang lett V tában.

MDCC után IX idő foljvan

Kibed eklesiaban.¹⁰⁴

A templomok udvarán, a temetőben síremlékek felirata őrzi a település elhunyt lakóinak emlékét. A kommemorációs szertartások eszközkészletébe tartoznak az emléktáblák és az emlékoszlopok.

A lakóházak feliratai az építkezés körülményeit nevezik meg (az építés éve, az építetők neve). A felirat leggyakrabban az épület homlokzatára, a bejárati ajtó fölé, a mestergerendára kerül. Tetődíszre szintén rákerülhetett az építés éve és a gazda nevének iniciáléja. Sajátos, terjedelmesebb szövegtípusként a kapufelirat és a falvédőfelirat említhető. Az épület falára, homlokzatára kerülő felirat valamilyen kőműves technikával készült el. Az épület falára (pl. ajtó fölé) véséssel feliratozott kő-, márványtábla kerülhetett. A gerenda és a kapufelirat véséssel, a bútorfelirat festéssel készült. A nők különböző eljárások (varrás, hímzés, vagdalás, szövés) alkalmazásával örökítették meg valamilyen szöveget.

Székelyföld szerte a kapukat feliratok díszítették.

A Sóvidéken a 20. század végén elvégzett felmérés szerint a kapuk 20-25%-án tűnik fel az írás. A felirat kerülhet mind a gyalogkapura, mind a nagykapura. A családi porták, a templomok és a középületek kapuin egyaránt szerepelhet írás. Az írás technikai a vésés és a domborítás. A betűk festéssel való megerősítése nem jellemző. A feliratot az esetek 60-65%-ában a megrendelő választja ki. A kapufeliratok tartalmát és formáját dominánsan meghatározó formula: EZT A KAPUT ISTEN SEGEDELMÉVEL KÉSZÍTETTE...

A székelykapuk felirataiban a következő motívumok fordulnak elő. 1. A felirat a látogatóval szembeni elvárásokat és a háziak vendégszeretetét nyilvánítja ki (TÉRJ BE HOZZÁNK VÁNDOR, HA ERRE VISZ UTAD/ HA JÓ A SZÁNDÉKOD, ITT SZERETET FOGAD. Korond). 2. Általános értelmű jókívánság, áldás (BORT, BÚZÁT, BÉKESÉGET. Szováta). 3. Életelv, életvezetési tanács, vallásos mottó (EMBER KÜZDJ ÉS BIZVA BÍZZAL. Parajd). 4. A kapu építetési körülményei (EZT A KAPUT ISTEN SEGEDELMÉVEL KÉSZÍTETTE BIRÓ PÁL ÉS NEJE JÓZSA JUDITH – 1994. Sóvár). A kapufelirat gyakran több motívumot kombinál (HA BETÉRSZ JÓ SZÍVEDDEL TALÁLKOZOL BENT A SZERETETTEL! 1987 – ÁLLÍTTATTA SIKÓ ANTAL ÉS NEJE FÜLÖP IBO-LYA. Szováta). A feliratok grafikus-vizuális díszítéssel egészülnek ki (viráginda, életfa, a székely címerpajzs égitest-motívumai, madár, vallásos szimbólumok, Sárkányölő Szent György) (Márton B. 1999).

A tetőgerendás építkezés elterjedése után a lakások mestergerendájára fohász és az építető gazda neve került. Cserei János 1672-ben a csíkrákosi udvarházának mestergerendáján örökítette meg az építés befejezését. Noha a házat azóta átépítették, a mesterge-

¹⁰⁴ A marosi egyházmegye története. *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve* XXXIX. 1896: 36.

rendát megmentették, beépítették az új szerkezetbe.¹⁰⁵ Egy sóváradai felirat szerint: *Isten segedel méből építete ez házat Jósa Dániel Mátyus Máriával 1867 ben Februarius 29 diken* (Sóvárad. Bíró G. 1992: 27). Újtordai felirat: *AZ URISTEN SEGEDELME ALTAL EOITETE EZ HÁZAT SZABO SAMUEL ÉS FELESÉGE NAGY SUSANNA ANNO 1823 DIOII JUNIUS* (Újtorda. Keszeg V. 1991: 239).

Gyakran feliratok díszítették a lakásban található bútordarabokat, lakberendezési tárgyakat. A bútorok látható, festett felületére a tulajdonos neve, a készítés éve került rá. Leggyakrabban a falitéka, a szekrény kapott feliratos díszítést. A bútorok feliratozása a 19. században vált általánossá (K. Csilléry K. 1972, Kós K. 1972a).

JÓ EBÉDDEL VÁROM AZ URAMAT – hirdette egy, 1920 táján, a zilahi Veres József fazekas műhelyében készült csempe (Kós K. 1972: 168). A váralmási Müller József fazekas nevének iniciáléit és az évszámot (*M. J. 1877*) írta a poharas csempedűcba (Kós K. 1972: 177). Egy háromszéki fali sőtartó oldalára készítője a nevét és az 1829-es évszámot véste (Kós K. 1979: 26). A lakásban felirat került a dísztányérokra, a textil falvédőkre.

A Ság vidékén (Sághegyen) egy borospince mestergerendáján reneszánsz antiqua betűkkel örökítették meg az építés idejét (*1567 mai 1*) és a tulajdonos monogramját (*IM*) (Vajkai A. 1958: 453). A Balaton vidéki présházak homlokzatára a 18. században szintén felkerült az évszám (Vajkai A. 1957). A Berettyó vidékén az évszámok és a gazda nevének iniciáléi a 18. század végén tűntek fel borospincék falán (Major M. 1992: 49).

A munkaeszközökre díszítő szándékkal került rá a készítés éve, a mester, a tulajdonos, a megrendelő vagy a megajándékozott személy, a település neve. Olykor fohász, kívánság egészítette ki a feliratot. 1852-ben egy Vas megyei (Szalafő) szőlőprésre a tulajdonos a következő feliratot véste: *ISTEN SEGEDELMÉVEL TSINÁLTA MAGA MAGÁNAK FORJÁN FERENTZ 1852* (Vincze I. 1958).

A guzsalyakat díszítő motívumok mellett az 1860-as évektől kezdődően a guzsalytalpakon, a mángorló és a sulyok oldalán tűntek fel az évszámok és monogramok.

A 20. század elején a tárgyakon terjedelmesebb szövegek is megjelentek. Az erdélyi guzsalyokat tanulmányozó Kós Károly által felfedezett legkorábbi szöveg Désházáról származik 1899-ből, egy guzsaly talpáról. A felirat a következő: *Balla Ferencz csinálta 1899-be – Papp Máriának használja egészséggel*. További szövegek: *Jó munkálást Rebekám – Köszönöm Istvánkám – Désháza 1948. évben. Emlékiül L. I. – M. Rebekának* (orsófogó, Désháza). *Emlékiül készült 1953-ban – a Nagy Rózsa részére készítette Molnár Jóska – Piros rózsza, kék nefelejcs, kedves babám, el ne felejts, mert én szívből szeretlek* (mángorló) (Kós K. 1979: 125–127).

A szárított kostökből gazdák, juhászok számára díszes dohánytartók készültek. Az anyagot szűcsmesterek készítették elő, díszítették. Színes fonallal hímezték, körülszegték, rojtozták. A 20. század elején egy püspökladányi szűcsmester számolt be az egyik remekről: „Dohányzacskót is csinált nagyapám, de csak rendelésre. Egyszer Nusz László meddős juhásznak csinált egy zacskót 10 aranykoronáért. Na, de meg is csodálták. Lábaszárát verte sallangja, majd a földig ért. Egy fél juhbőr elment vele. Szép nagy tányérja volt. Három színnel kivarrva rajta minden betű. Nusz László neve, piros-fehér-zölddel. A címer is rajta volt. Körül meg hímezt

¹⁰⁵ Tóth Zsombor szóbeli közlése.

rózsás koszorú. A széle ki volt *spiccelve* (csipkézve), a sallangja is kiverve. Mikor felkötötte a bunda sallangjára, olyan volt, mint egy nagy rózsza” (Dorogi M. 1958: 283).

A székelyföldi Székelyszentmiklós, Firtosváralja, Tarcsafalva, Csehétfalva, Kecset, Székelyszentmihály, Kiskadács huzamos ideig tetőcserepet és téglát előállító központ volt. A 19–20. század fordulóján készült tárgyakra gyakran írtak monogramot, nevet, évszámot, településnevet, de akár terjedelmesebb szöveget is.

1911 Kusztoz Ferenc mester

*1810 july/ 1810 17 july/ unitáriu G M 1909 Csehet falva/ Tarcsafalvi Al 1886 írta/
Lőrintzi Győr...1897 Május 27 Írtam/ Írta Bard ocsz Pál 1885 ben április 27*

*A parfümös kis leveled meg találják a belsőzsebembe/ Lehet hogy egy kisé piros lesz
a levelkednek halvány kék/ széle a melyikbe azt irod, hogy jójek haza felsz egy edü/ leni
ugy szeretnel az utcákon mosolyogva velem végig/ meni/ Ref Gagyi Rebi 1918 IX/ ho 6
án Alsóboldog falván Téglagyár/... Sz keresztur (közli Demeter I.–Miklós Z. 2005).*

A különböző rítusok feliratozott rituális tárgyakat vesznek igénybe (koporsófelirat, koszorúfelirat, zászlófelirat), a hangulatteremtést szolgáló feliratokat alkalmaznak (a vendégeket köszöntő feliratok).

A temetési szertartás keretében a közeli hozzátartozók koszorút készíttetnek. Feliratának egyik része búcsúformula, a halott nyugalma vonatkozó kívánság. A szöveg másik része a megemlékező kilétét és státusát nevezi meg.

Széll Ilona 1999-ben, utódok nélkül hunyt el az aranyosszéki Harasztoson. A sírjára került koszorúkra a következő feliratok kerültek:

Emléked őrzi/ Bara József családja

Utolsó üdvözlettel nagynénémnek/ Tatár Pali és családja

Felejthetetlen jó testvéremnek/ Utolsó üdvözlet Irmától

Utolsó üdvözlettel nagynénémnek/ Endre, Melinda és családjuk

Utolsó üdvözlettel nagynénémnek/ Jenő és családja

Utolsó üdvözlettel/ Ildi és családja

Felejthetetlen jó testvéremnek/ Erzsi és családja

Felejthetetlen jó testvéremnek/ Emma és családja (Keszeg V. 2004 II.: 191–193).

A ruhadarabok feliratozásának gyökerei a vallásos és a világi szertartásos öltözködéshez nyúlnak vissza. A kismemesi-paraszti öltözködésben szórványosan bukkannak fel példák. Mikszáth Kálmán *A beszélő köntös* című kisregényének szüzséje egy szücsmunka körüli bonyodalmakra épül. Az egyetlen általánosnak tekinthető gyakorlat a jegykenődők feliratozással való díszítése. A pólók, anorákok, táskák reklám célú feliratozását a 21. század öltözködés- és tárgykultúrája honosította meg és terjesztette el (Balázs G. 1993).

A jelvények a pajzs, a címer kicsinyített másai, eredetileg a hivatalos használatban meghonosított státusszimbólumok voltak (pápai jelvény, fejedelmi jelvény, kitüntetés, sportjelvény, tagsági jelvény, mozgalmi jelvény). A hatalommal összefonódva, a méltóságra, a tisztségre utaltak, kitüntető szerepük volt. A jelvényfeliratok folklorizálódása az 1970–80-as években következett be. Elterjesztője a turizmus, a szabadidős csoportok megjelenése. A jelvény viselése a csoporthoz tartozást, a kommunikációs hajlandóságot, a hangulatot fejezi ki (Balázs G. 1988a, 1991).

Térjelző és térhasználatot szabályozó feliratok a bonyolult szerkezetű terek tagolására, a tér elemeinek azonosítására (utcanév-, településnév-, intézménynév-, házszám-, irányjelző táblák, cégérek, kirakatfeliratok), a térhasználat szabályainak népszerűsítésére (cigaretttáaszt, zajongást, idegenek belépését, állatok sétáltatását stb. tiltó táblák) szolgálnak. Olyan környezetben jelennek meg, ahol a társadalom heterogenitása miatt (idegenek, turisták) a lokális hagyományok nem nyilvánvalóak, esetleg időről időre megváltoznak (intézményi szabályzatok) (Ankerl G. 1991, Birk Z. 1996). A feliratok egyaránt alkalmasak a privát (elődök emléktáblája, mottók, jeligék) és a nyilvános tér megalkotására.

Betűjegy az állatok testén. A betűjegyeket tartalmazó tulajdonjegyeket Kecskemét vidékéről Szabó Kálmán (Szabó Kálmán 1932), a mezőségi Bálványosváraljáról K. Kovács László (K. Kovács L. 1947) mutatta be. A paraszti joggyakorlat értelmezését Tárkány Szücs Ernő (Tárkány Szücs E. 1965) végezte el. Gráfik Imre a tulajdonjeleket a mesterséges jelek rendszereként, használatukat a jelentéstermelő szemiozisz részeként írta le (Gráfik Imre 1981). A *Magyar Néprajzi Lexikon* a *bélyeg* szócikkekben mutatja be az állatok testére égetett jeleket (Szabadfalvi J. 1977).

A magántulajdon azonosítására különböző eljárások ismertek. Az ezek segítségével létrehozott megkülönböztető jegyek a *tulajdonjegyek*. Állatok esetében ezeket *jószágjegyeknek* nevezik. Amikor az állat csordába került, az ott töltött idő alatt a felismerése, azonosítása nehézségbe ütközött. Ugyanígy gondot jelenthetett az eltévedt vagy elloptott állat tulajdonosának megállapítása. A test enyhe megsebzése (a tehén, ló, juh, kecske fülének *füljegy* végett történő bevágása, megcsonkítása, majorság lábujjainak megcsonkítása) mellett elterjed a festett és az égetett jel, a *billog*, a *billeg*, a *bélyeg*. Megléte, használata a 13. századtól napjainkig megszakítatlan. A *Bylegh* szó 1436-ban tűnt fel először, ótörök eredetű. Minthogy az állatok megjegyzése a sztyeppe nomád népeknél is ismeretes, feltételezhető, hogy a magyar társadalomban a honfoglalás előtti kortól használatos. Az erdélyi írott nyelvben a *bélyeg* szó családjában a következő szavak bukkanak fel: *bélyeg* 'tulajdonjegy' (1570), *bélyegeltet* 'megbélyegeztet, ellenőrző jeggyel ellátat' (1601), *bélyeges* 'bélyegzett, bélyeggel, tulajdonjeggyel ellátott' (1692), *bélyegez* 'tulajdonjeggyel ellát, megbélyegez' (1595), *bélyegvas* 'bélyegzővas' (1573), *bélyegzés* 'bélyegzővas-besütés' (1595), *bélyegzetlen* 'ellenőrzőjegy nélküli' (1601), *bélyegző-mester* 'az ellenőrző-jegy besüttetésére rendelt hivatalos személy' (1595), *bélyegző-vascsillag* 'csillag alakú tulajdonjegy-bélyegző' (1726) (Szabó T. A. szerk. 1975: 775–777).

A jegy sokszorosítását a *bélyegzővas* (*bilyogzóvas*, *billegzővas*) tette lehetővé. Ezt Kovács állította elő, egyszerű kovácsolt díszítéssel. Az első darabok a 16. századból erednek. A szurokkal, egyéb festékekkel történő jelhagyásra a *szórbilleg* szolgált. Az égetéssel történő billegzés napja a nagypéntek volt. Ettől a naptól kezdve ugyanis a csordába adásig elegendő idő volt arra, hogy a seb begyógyuljon. Általában egy helyre (pl. egy tanyára, egy udvarra) gyűjtötték a fiatal állatokat, s a gazda, a pásztor, a cselédek, a fiúgyermek jelenlétében zajlott a szertartás. A bilyogzóvasat izzásig forrosították, majd az állat farára, nyakára, esetleg szarvára szorították. A hegesedés végett a sebet avas szalonnával, zsiradékkal kenték. Ugyanakkor, ünnep lévén, a férfiak a jószágbillegzés mellett ezen a

napon végezték az állatok herélését, a csikónyírást. A bilyogzóvas férfiágon öröklődött, ezért olykor 200-300 éven keresztül használatban volt¹⁰⁶ (Szabó K. 1932).

A 18. századtól kezdődően a tulajdonviszony, -jog jelölésére használatos eljárások között feltűntek a betűjegyek, s olyan mértékben terjedtek el, hogy az egyéb jelekkel azonos arányban fordultak elő. A tulajdonjegy leggyakrabban a gazda névbetűit variálta, stilizált formában. A bilyogzóvasat készítő kovács igyekezett egyszerűsíteni, összevonni a betűket, s ugyanakkor kicifrázni is. Az állat egyéves korában kapta a jegyet, s mintegy 3-4 évig viselte, mert ennyi idő után a jegy lekopott (Varga Gy. 1952). A 19. században e folyamat következő állomásaként ugyanebben a funkcióban megjelennek a számjegyek is. Az alfabetizáció előrehaladásával az ábécé betűi, a szavak általánosan hozzáférhetőek, ismertek és használtak, könnyen lehetett előállítani, kombinálni és azonosítani őket. Ebben a funkcióban való terjedésük egy korábbi, grafikai jelrendszer egyeduralmát, zárt rendszer jellegét szüntette meg. A helyzet visszásságához tartozik az, hogy a kutatás hosszú időn keresztül nem méltatta figyelemre az archaikus jelrendszert felváltó jeleket.

Amikor egy betű- vagy számjegy egy tulajdonjegy rendszer részévé válik, a következő funkciókat tölti be.

1. Egy egyén, az egyén által reprezentált kisközösség (család) jele. Mint ilyen, egy közösségen (család, faluközösség, az állatgazdák, a keramikusok stb.) belül egy egyént, vagy pedig egy közösségen belül egy egyén által képviselt kisközösséget (családot, műhelyt) azonosít.

2. Egy jogi viszony (vagyonjog, tulajdonjog) jele. Azaz, egy társadalmon belül egy egyénhez (kisközösséghez) valamilyen (tulajdonosi) minőségben hozzárendeli egy tárgyegyüttes egyik elemét.

3. A tulajdonjog jelölésére alkalmas, használt jelek rendszerének része.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
1	EM	mm	CP	UR 25	DV XI	VV	GB
2	BV	HF	A	B9	9	≡	BAH
3	M	GB.	S B	A\$	RR	SM	TA
4	NE	PH	ƒ	⊕	KJ	J	M R
5	D	♥GZ	AÆ	AP	H [*] P	H.I. 20	V
6	GK	M	MA	F	Ä	☼	XGJ
7	G KI	J	ON	N ^o	M	Ɔ	C.L
8	HR	OK	V ^r	P	BH	VE	⊗

¹⁰⁶ Ettől a gyakorlattól eltér a kalotaszegi falvak, zsákra, átalvetőre kerülő csikjeleinek öröklődése. A zsákokon található, szövessel megvalósított, a csikok számát, szélességét, a közöttük lévő távolságot, vertikális vagy horizontális elhelyezést kihasználó azonosító jelrendszer anyai ágon öröklődött. „A jelet a lány viszi tovább a hozománnyal” – vallották a mérai asszonyok az 1970-as években (Kabay B. 1978: 141).

A tulajdonjegyként használatos jelek a latin nyomtatott vagy írott, az idegen eredetű kis és nagy betűjegyeket, az arab és a római számokat, a betűk és a számok kombinációt egyaránt felhasználják. A betű- és a számjegyeket tulajdonjellé alakító megoldás egy operációs folyamat. Azok a formai operátorok, amelyekkel a jegy térbeli elhelyezésével, más jegyekkel való kombinálásával tulajdonjegyek hozhatók létre, a következők: 1. a természetes állás (Példatár II/2), 2. a fejtetőre állítás (III/2), 3. az elfordítás (IV/2), 4. a döntés (V/2), 5. a fektetés (VI/2), 6. a cifrázás (VII/2), 7. a méretkülönbség (I/3), 8. a pontozás (II/3), 9. az osztás-választás (III/3), 10. az áthúzás (IV/3), 11. az ismétlés (V/3), 12. a keretbe foglalás (VI/3), 13. az összekapcsolás (VII/3), 14. az összevonás (I/4), 15. az egymásba írás (II/4), 16. az egymásra írás (III/4). Az operációs folyamatok gyakran több formai operátort is felhasználnak a tulajdonjegy előállításánál. Jelentést hordoz a jegyeknek a felületen való elhelyezése. Két jegy azonos helyzetben állhat egymás mellett (centrális pozíció) (IV/4), horizontálisan (V/4, VI/4), vagy vertikálisan állhat egymás mellett (VII/4, I/5).¹⁰⁷

Mint ahogy egy településen, sőt egy családon belül is a teljes név ismétlődhet, vagy az eltérő nevek iniciáléi egybeeshetnek, a megkülönböztetés a fenti formai operátorokkal, vagy az eltérő színek alkalmazásával történik. Egy társadalmi csoport (pl. egy család) azonosítására egy alapjel szolgál. A csoport együvé tartozó egyedeinek (pl. az ugyanazon nemzetséghez tartozó testvérek családjának) elhatárolására toldalékjelek állíthatók elő. (Pl. a Tóth családot jelző T mellé a testvérek keresztnévét jelző betűjegy kerül.)

A tulajdonjegyek előállításában és működtetésében hallgatólagos szabályok érvényesülnek. A tulajdonjegy előállításában a családfő, a férfi neve (nevének kezdőbetűje) jöhet számításba. A tulajdonjegyet általában az elsőszülött fiú öröklí az idős szülőktől. A tulajdonjegy átvétele, új tulajdonjegy kidolgozása valamilyen státusz elnyerésével, a társadalomba való iniciációval, egy társadalmi rendszerbe való belépéssel van összefüggésben. Új tulajdonjegy kidolgozása feltételezi az illető társadalom tulajdonjegyeinek ismeretét (az ismétlődés elkerülése végett), a tulajdonjegyek létrehozási szabályainak betartását (az új tulajdonjegy „olvashatósága” végett).

Gonosztevők megbélyegzése. Az eljárást a középkorban elterjedten alkalmazták. Szent István törvényei II. könyvének 31. fejezete a következőket írta elő: „A boszorkányokról. Ha valami boszorkány találkozik, vigyék a bírák törvénye szerint az egyház eleibe és bízzák a papra, hogy böjtöltesse és oktassa hitben. – ha másod ízben találta azon vétekben – a templom kulcsával keresztforma bélyeg süttetvén mellére, homlokára, és a válla közé, menjen haza.” Könyves Kálmán előírása szerint „a vétkes arczára keresztforma jegyet égessenek vassal, hogy senki el ne fogadja többé a tanúságát” (idézi Kovács Á. 1987: 6). A gonosztevők megbélyegzését az 1802. évi erdélyi gubernális rendelet a következőképpen szabályozta: „A tapasztalás által bizonyítottván az, hogy a Gonosz tévők

¹⁰⁷ A tulajdonjegyek formai és szemantikai elemzését Gráfik Imre végezte el: Gráfik I. 1981. A bálványosvárajai fejős juhászatban alkalmazott tulajdonjegyekről: K. Kovács L. 1947. Továbbá: Tárkány Szücs E. 1965.

megbélyegzésének eddig gyakoroltatott módja nem felel meg minden tekintetben a maga tzéljának, erre nézve az eddig való helyett a következendő mód rendeltetett; hogy tudni-illik a Bünösnek a bélyegzendő helyen hólt szénnel Akasztó-Fa rajzolatván, ezen rajzolatnak nyomán Hóhér által mintegy olyan mélységre a Gonosztévó azon tagjára, melly a bélyegzésre ítéltetett, mint a millyennel a lovakon szoktanak eret vágni s az illyen formán kiszurkált Akasztófa hely legottan dörgöltessék Puskaporral, arra szorgalmatosan vigyáztván: nehogy az irt vasnak igen mélyen való bévezetése által a Bélyegzendőnek tsontya megsértessék, vagy valami szükségtelen mély sebe ejtessék” (*Ethnographia* IV. [1893] 1–3.: 158).

Szokásban volt egy-egy személy deviáns viselkedésének felirattal való tudtul adása. Egy, az első világháború idején, orosz hadifogságban született napló számol be egy kivégzésről. A felakasztott személy bűnét felirat közli a bámészködőkkel: „[1916] október 13-án tanuja voltam egy akasztásnak. Reggel háromnegyed hatkor megkezdődött az előkészület. Egy osztrák főhadnagy és egy őrmester vezetése alatt kivonult egy 24 emberből álló fegyveres őrség, és felállott a bitófa előtt töltött fegyverrel. Mellettük balra volt két darócköpenyes civil orosz, mint tanuk. Egy fekete asztalt és széket helyeztek a bitófa alá. Pont hat órákor érkezett az elítélt szekéren, négy fegyveres őr kíséretében. Civil orosz paraszt volt, hátrakötött kézzel, mezittelen lábbal, alacsony teremű, edzett testű. Leszállítják a kocsiról, a bitófa alá vezetik, az asztalra emelik. Az őrmester a nyaka köré illeszti a hurkot. A civil asszisztens pár szót felolvass egy papírról, arra azonban az elítéltnek már nincs ideje, hogy valamit feleljen, mivel az asztalt kirántják alóla, s ő lógva marad a kötélén. Egyet-kettőt vonaglik, aztán már csak a szél forgatja meg, arccal hol délnek, hol nyugatnak. Egy karton táblát akasztottak a nyakába ezzel a felírással: »Két német katonát megölt.« Estig lógott a bitófán, aztán eltűntették. Bámulója kevés akadt, civil pedig egyáltalán nem volt...” (Környeyné Gál E. 1985: 105). A 20. század elejére utal vissza az alábbi adat: „Édesapám mesélte, hogy legénykorában ha valaki lopott a faluban, akkor édesapámék felkötettek egy papírt a hátára: »LOPTAM« felírással, s ezzel végig kellett járja Bözödújfalut. Evvel szégyenítették meg a falusiak.”¹⁰⁸

Más feliratok. A közelmúltban felirat hirdette a kéregetők kilétét, nyomorúságuk okát, a tüntetők felháborodásának okát. A búcsújárók, a fesztiválok, sportrendezvények résztvevői transzparensen közlik az általuk képviselt település, ország nevét. A reklámfelirat a termékek típusait, minőségét és forgalmazóját népszerűsíti.

A firka. Nemzetközi megnevezése, a *graffiti* görög eredetű szó, olasz közvetítéssel terjedt el. A magyar kutatások megalapozója Balázs Géza. Alaputatásai a gödöllői HÉV és a diáktáborok firkáinak összegyűjtésére (Balázs G. 1983, 1987), egy firka-tipológia összeállítására (Balázs G. 1994a) irányultak. Jakab Albert Zsolt a kolozsvári bölcsészkar padfirkáit és a kolozsvári politikai graffitik internetikus vonatkozásait elemezte (Jakab A. Zs. 2002, 2004a, 2006).

¹⁰⁸ Asztalos Enikő: *Bözödújfalut, lerombolt falu*. Kézirat. Kolozsvár, KJNT archívuma: o82/98

A feliratot és a firkát Balázs Géza kutatása határozta el egymástól. A hivatalos jellegű, megrendelésre készülő, huzamos életű felirattal szemben a firka 1. spontánul, személyes kezdeményezésre születő, 2. szókimondó, szubjektív, gyakran agresszív, 3. aktualitással rendelkező, s emiatt tiszavirág életű, 4. üldözött megnyilatkozás (Balázs G. 1987a: 330). Első adatolása korai időből származik. A piramisok sírkamráiban, az i. sz. 79-ben a láva által elborított Pompejiben, a középkori kéziratokon, kódexen már léteztek firkák (Balázs G. 1987: 4–5). Motivációi között szerepel az idegen tér kisajátítása, otthonossá tétele, az emlékhagyás, a saját vélemény kifejezése, egy helyzetre való rádöbbenés, az agresszivitás, az unalom elűzése. Kedvelt témái a sport, a vallás, a napi politika, a nacionalizmus, a közéleti személyiségek szavajárása, egy adott környezet eszményei és jelszavai. Szerzője az anonimitásba rejtőzve gyűjt bátorságot véleménye kimondásához. Ezzel ellentétes a turisták viselkedése: a meglátogatott helyeken (emlékművek, barlangok, épületek) szívesen örökítik meg nevüket, lakhelyüket és a látogatás idejét. A firka terjedelme rövid, szövege explicit.

A felsorolt jegyek egy sajátos kommunikációs módot határolnak körül. Általában agresszív módon fejezi ki egy személy vagy a közösség véleményét. Az agresszivitás a feliratozásra szolgáló felület, az indulatos, expresszív nyelvezet és az írástechnika (szín, betűméret) megválasztásában, a helyesírás normáinak megsértésében nyilatkozik meg. Kedveli a tiszta falfelületeket, a látogatott, nyilvános helyeket (közlekedési eszközök, szobrok talapzata, kirándulóhelyek), az elkészítéséhez védelemet nyújtó környezeteket (illemhely, zugok), a sokak által használt könyvtári olvasmányok lapszéleit. Előszertettel használ erős, élénk színeket, a betűk túlméretezettek. Az írás nem törekszik következetességre (eltérő karakterek, eltérő betűméret, igénytelen vagy szándékosan helytelen írás). A firkáló személy egyaránt alkalmazza a hivatalos kommunikáció kulcsszavait, jelszavait és a trágár, triviális kifejezéseket. Kaján módon kiforgatja és kommentálja a közéleti személyiségek kijelentéseit, valós vagy vélt összefüggéseket világít meg, politikai, gazdasági csúsztatásokat leplez le. E tulajdonságai folytán a lázadó írásnak nevezhető. Olyan ellenkultúra, amely elhatárolódik a tekintélytisztelettől, a megmerevedett ideológiáktól, mindenfajta önkénnytől és kényszertől (R. Chartier 2001: 789–790; kifejtve: Jakab A. Zs. 2006, 2007). A kommunikációs mód további általános jellemzője a nyelvi kreativitás, a szellemes önkifejezés.

Lázadó jellege miatt a firka üldözött megnyilatkozási forma. A torockói iskola szabályzata 1781-ben tiltotta meg a falakra való firkálást, súlyos büntetést helyezve kilátásba: „7. Ha valaki más nevét csúfosan az osztály falára, vagy akárhová felírna és fajtalan, buja szokat írkalna, az első ízben négy korbácsütést, másodízben tömlöcöt és példás korbácsolást szenvedjen, harmadízben kicsapassék.” (Szentmártoni K. 1957: 581). Nagy István író emlékiratában örökített meg egy 1944-es kolozsvári falfirkát: *Eddig a demokrácia, itt a Monostori negyed kezdődik* – hirdette a firka.

A parkok, útszélek, erdők fainak törzsén látható vésett feliratokról szó esett már. Előfordulhat tulajdonjel, szerelmi vallomás vagy emlékhagyás formájában. Izsák Domokos csehétfalvi író *Zúgnak a kövek* című kéziratos „székely népi regényéből” idézzük az alábbi

epizódot. A frontról hazakerülő legények gyermekkori élményeiket idézik: „Emlékszel-e, hogy amennyi szép hajú, nagy sima fa volt, mindegyikre fölvágtuk a nevünket...amikor gyermekek voltunk és a marhákkal három-négy napon is ott jártunk. Tőled tanultuk a szép betűk kifaragását, még ma is szépen olvasható, igaz, hogy a betűk szerte nyúltak, mert a fa azóta sokat nőtt és az írást a kéreg szerte húzta, de így még szebb; olyan, mint ha nyomtatva volna. Lakatosné tetején még áll az a szép nagy fa, amelyikre ez van írva: »Irta Kerekes Béla 1909-ben, 13 éves korában.« A másik oldalon meg az én nevem őrzi az időt az évszámmal.”

Az utóbbi évek forrásközlései hívták fel a figyelmet a barlangokban található feliratokra. Az Erdélyi Szigethegység, a Vargyas-völgye, a Bánság és a Duna-mente közel ezer barlangja közül 90 őríz feliratot. A homoródalmási barlang falain félezer felirat látható. A feliratok különböző eljárással készültek. Leggyakoribb az ón-, később a grafitceruzával készült felirat. Olykor késsel vésték a feliratot. A homoródalmási barlangban kormot és guanót, Herkulesfürdőn festéket használtak. Néhány bánsági barlangban kurzív gót és cirill betűs feliratok fordulnak elő. Általában személyneveket, évszámokat, településneveket, foglalkozásneveket tartalmaznak. Ismertek továbbá vallásos tárgyú feliratok, politikai és sportegyesületek iniciáléi. A feliratozók között van kecskepásztor, ór, ácsmester, kőműves, erdész, vadász, tanító, csendőr, jegyző, orvos, pap, diák, író, tudós, remete, földműves, nemesember. A legkorábbi datált felirat a Tordai-hasadékból származik a 16. századból. Egy, erdélyi barlangfeliratokat összesítő regiszterben mintegy 4800 felirat található, közülük 3288 datált felirat (Emődi J. 2001, Dénes I.–Emődi J. 2002). A 19. századból származó, sófalba vésett felirat található a tordai sóbányában is (Saját gyűjtés).

A tetoválás. A kifejezés James Cook első óceániai (1768–1771) útjáról készült naplója nyomán terjedt el. A szokást az utazó először Tahiti szigetén figyelhette meg 1769-ben. A bennszülöttek nyelvében „tatau” hangalakot *tatow* formában angolosította. A szó a 19. század első felében *tatoo* formában maradt fenn. Az eljárásnak a világ különböző részeiről három technikája ismert. A *ponttetoválás* esetén egy hegyes tárggyal (csont, fog, halszálka, tüske, acéltű) az epidermiszbe festékanyagot (korom, puszkapor, növényi festékanyag, tinta, indigó) juttatnak. A *hegtetoválás* (szkarifikáció) egyik eljárása a testre heget mélyít, amelybe ráadásként festéket is bevihet. A másik esetben a sebet ismételtlen felszakítják, ezáltal kiemelkedő heget hozva létre. E két technikát a sötétbőrű társadalomban alkalmazzák. És végül, a *varrásos tetoválás* során vékony, hegyes tárggyal (tüske, halszálka, tű) festőanyaggal bevont fonalat húznak a bőr alá.

A régészeti irodalom a predinasztikus Egyiptomból az i. e. IV. évezredből, az i. e. 5. századi Görögországból, Ázsiából az i. e. 842-ből tartja számon eredetét. Elsődlegesen a törzsi társadalmak gyakorlatában fordul elő. Az etnológia több társadalomban találta meg a testfestést. Polinéziában főként a férfiak viselik, a farra rajzolt minták díszítő és a megkülönböztető szereppel bírnak. A mikronéziai szigeteken a férfiak felsőtestét borítja tetoválás. A nagyfőnökök arcukon és karjukon is viselik. A nők testén a nyaki részen és karon található. A nemi érettség jele a szeméremtest illusztrálása. Ebben a térségben

a tetoválás összefüggésben áll a szertartásokkal és a mitológiával. A szokás égi eredetű, az istenek az égből hozták magukkal, s az alábbi jelszóval adták át az embereknek: „Tetoválnotok kell magatokat, hogy szépek legyetek és bőrötök az öregkorban ne váljon ráncossá. A vízben a halaknak sávjaik vannak, kell, hogy ilyenek legyenek az embereknek is. Minden elmúlik a halál után, csak a tetoválás marad meg, túlél bennünket. Mindent visszahagy az ember a földön, minden tulajdonát, csak a tetoválását viszi magával.” A Gilbert-szigeten a ponttetoválást Neikalikibai isten honosította meg. Melanéziában a tetoválás – más testrészek mellett – az arcra kerül. A test jelölése az életkorral van összefüggésben és szertartásos körülmények között történik. Indonéziában az eljárás nem általános. Ahol megtalálható, szertartásosan hajtják végre. A jelek jelentése az ezoterikus tudás része. A bennszülöttek szerint a jelentés elárulása halált okozna. Borneóban a tetoválás rangot és társadalmi állapotot fejez ki. A kajanoznál a vetés időszakában tiltott a szertartás végrehajtása. Az ibanok körében a nyak és a váll díszítettsége a fejedelméssé váló részvétel feltétele volt. Ha az expedíció idején a harcos fejre tett szert, újabb jelekre jogosult. Japánban a tetoválás a 17–18. században virágzott, főként a nők körében. Ezt követően a szegények testművészetévé vált. A 19. században rövid időre az arisztokrácia újra alkalmazni kezdte. 1868-ban Meidzsi uralkodó betiltotta a test díszítését. Ázsiában a kontinens északi és déli részén népszerű volt, a középső zónában (kínaiak, pusztai nomádok) azonban nem ismert. Amerikában az újvilág felfedezésének idejétől adatolt a szokás. A jelek komplex funkciót tölthettek be, a testet díszítették, a sikert, az egészséget garantálták, a hűség és a szerelem szimbólumai voltak, s jelezheték a rabszolga státust is. A tetoválást Afrikában is gyakorolták, bár nem minden törzsből. A test díszítése 13-14 éves korban kezdődött el, s 40-50 éves korban fejeződött be.

Európában a 16–18. század során a szentföldről hazatért zarándokok tűntek ki a valóságos jelek (Jézus neve, kereszt, korona) viselésével. Egy 1563-ból származó feljegyzés szerint a fürdőmesterek díszítő céllal tetoválták a testüket. Ebben a korszakban a tetoválásnak Szlavóniában, Horvátországban, Szerbiában, Bulgáriában, az albánok körében gyakorlati funkciója volt. Az anyák gyerekeiket jegyezték meg, hogy azokat felnőttként (pl. fogságba kerüléskor) felismerhessék. A mohamedánok között élő keresztények esetében a stilizált kereszt identifikációs jegy volt. A díszítő célú tetoválás a délszlávok (Bosznia, Hercegovina) körében volt ismeretes. Az olasz Loreto zarándokhelyen a mester fapecsételével jelölte ki a mintát, majd a festékanyagot tűk segítségével juttatta a bőr alá.

A tetoválás a testdíszítés eljárásává a 19. század első felétől vált. A korábban áttekintett, dominánsan vizuális, grafikus megoldások után ekkor kapcsolódott össze az íráshasználattal. A tetoválással az utazás során kapcsolatba került tengerészek után a katonák, börtönbüntetésre ítélték és a prostituáltak jártak élen a testdíszítésben. 1823-ban az olasz hadsereg 1127 tüzéérének 11,6%-a, a 2739 gyalogos 1,4%-a rendelkezett tetoválással. 1879-ben egy észak-afrikai francia egységben szolgáló 800 katona közül 9,8% testén volt tetoválás. 1873-ban egy torinói börtön 3000 női foglya közül 5,6% írt a testére. A tetoválás terjedésének mértékét bizonyítja az, hogy New Yorkban az 1850-es években tetováló műhely nyílhatott. A háborús időszakok újra és újra fellendítették a test

feliratozását (az 1861–65-ös amerikai polgárháború). 1880-ban New Yorkban elkészült az első elektromos tetováló gép. A 19–20. század fordulóján a polgárság és az arisztokrácia is behódolt a divatnak (Edward walesi herceg és két fia, II. Miklós cár, György görög király és felesége, Oszkár svéd király, Vilmos német császár, Heinrich porosz herceg, Rudolf trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg).¹⁰⁹ Ferenc Ferdinánd főherceg jobb csípőjén ureuszkígyó díszelgett. Horthy Miklós admirális bal mellkasát sárkányrajz borította. Később az arisztokrácia elfordult a divattól, s a szokást a társadalom más rétegei karolták fel. Egy 1960-ban elvégzett svédországi mintavétel adatai szerint a leggyakrabban a kéményseprők (55,5%), a dokkmunkások (33,3%), a tengerészek (32%), a rabok (28,2%), a halászok (26,6%) viseltek tetoválást (Kovács Á. 1987: 6–9).

A 19. század végén a rendőrök számára készült el egy nyilvántartási könyv, amely hétszáz nyilvántartott „vagyonbiztonságot veszélyeztető egyén” leírását tartalmazza. Közülük 63 személy testén volt tetoválás. Ebből a gyűjteményből idézünk néhány személyleírást:

Breslauer Adolf született Budapest, 1864. héber cipész, bal felső kar K. A. szigony, kard, csukló körül 1891. puská tetoválás

Chriszt József született 1864. római katolikus, nőtlen, sütőinas, cserepesegéd, 158 cm. magas, haja sötétbarna, szeme kékesszürke, job karján lomb közt J. K., bal karján egy szív, abban női fej. Szív felett korona, a szívben N. F. Dievit József született Újpest, 1864. római katolikus, nőtlen, betűszedő, jobb karon női alak tetoválás.

A szegedi Csillag börtönben az Anatómiai Intézet munkatársai 1932-ben felmérést végeztek. A 400 elítélt között 50 tetovált testű férfi volt.

Kovács Ákos az 1980-as években egy 13827 főből álló mintavételt vizsgált át. A vizsgálat egyik megállapítása, hogy a sorkötelesek mindössze 1,7%-a rendelkezett tetoválással. A katonai szolgálat második évében a tetovált testű katonák aránya 60%-ra növekedett. A börtönbüntetésüket töltő elítéltek tetoválásán domináns motívum a női ábrázolás, a szív, a kereszt, az állatfigura, a virág, a fegyver, a mitológiai alakok, híres államférfiak képmása. A feliratok között domináns a névmágia (családtagok, barátok, katonatársak, rokonok), az emlékezetes évszám, a kulcsszó (*anyám, apám, üss, bűnös, szeretlek*), a nóta- és slágeridézet, a proverbium. A leggyakrabban berajzolt testrészek a bal kar és a bal kézfej, a mellkas. Ezután következik a job kézfej, a bal ujjak, a hát, majd a jobb és bal láb, a nemi szerv. A börtönbüntetésekre ítélték viselkedése természetesnek nevezhető. Éveken keresztül nem rendelkeznek személyi tárgyakkal, figyelmük fokozottan a testükre irányul. A börtönből való távozás után szívesen megszabadulnának a börtönélet jegyeitől.

A magyar férfiak karjukra, vállukra és mellükre készíttetnek ábrákból és betűkből álló tetoválást. A 19. század végén a kiszolgált katonák, kocsisok testén volt gyakori. Magyar adatok (Nagybaracska, Baja) szerint a parasztleányok 14-16 éves korukban a mintát tintaceruzával rajzolták a karjukra, s forró tűvel szurkálták ki (Kovács Á. 1987).

¹⁰⁹ Az áttekintés Bodrogi T. 1987 alapján készült.

Az egy testre kerülő tetoválások *testszöveget* alkotnak. Ezek gyakran *testmondatok*, esetleg egyszavas *mondatszövegek*. Amennyiben ábrával is kiegészülnek, *ábraszöveggé*, *ábratextté* válnak. A feliratok leggyakoribb tartalmi kategóriái a következők. A *testfunkciós feliratok* a tetovált testrész funkciójára utalnak (a homlokokon található tetoválás: *Ész, Itt ész nincs*; mellen található felirat: *Szerelmes, Ketyeg*). A megszólítások, a személynevek, a névrövidítések, a köszöntések, a levélszövegek, a vallomások a megszokadt vagy a börtönben intenzívvé vált *társadalmi kapcsolatokra utalnak*, fatikus funkciót töltenek be (*Helló lányok; Erzsike, szeretem magát; Imádlak, feleségem; érted, bori tettem; Sírj anyám a hobo fiadért; Anyu, apu szeretlek*). A leggyakoribb típus a *névtetoválás* (személynév, településvév, márkanév, hősök, sztárok, együttesek neve). A személynév lehet a saját név vagy közeli hozzátartozó neve. A *szám-tetoválás* tartalmazhatja a születési adatokat, a jelentős események dátumát (katonaság, börtönviselés), bensőséges kapcsolatok dátumát, a szerencseszámot. Kisebb csoportokban előfordulnak vallásos (*Isten segíts! Jézus a jövő*), hazafias (*Mindent a hazáért*), politikai (*Világ proletárjai egyesüljetek 1945*), pacifista (*Nem akarunk háborút*) feliratok, jelszavak (*Fegyverrel a hazáért, Amíg élek, harcolok a hazámért*) (Balázs G. 1987b).

Az utóbbi évtizedekben a tetoválást újabb divathullám tette népszerűvé.

1. Az orosz kutató N. N. Mikluho-Maklaj 1870–1871-ben tartózkodott Új-Guineában. Jegyzeteiből idézünk: „Az egyes testrészek tetoválása bizonyos kornak felel meg. Így például egy tíz év körüli leánynak az arca, keze és néha az alsó karja van tetoválva, a has alsó részén, olykor a hónaljban, ahonnan a szőrzetet – akár csak a vénuszdombról – kitépdesik, tetovált emberalakok láthatók. A 10-15 esztendőes leányok hátának alsó részét, farát és combját díszíti tetoválás. A fiatal nőket 15-től 20 esztendőes korukig, valamint a férjes asszonyokat a mellükön, a hátukon, és térdtől lefelé a lábszárakon tetoválják. A tetoválás mintái ismétlődnek a különböző testrészekeken és mindnek megvan a külön elnevezése. Észrevettem, hogy a lányok roppant büszkék tetoválásukra és sokan, akik gazdagabban voltak tetoválva, mint a többiek, nemcsak azért jöttek el, hogy némi dohányt kapjanak, hanem, hogy megmutassák szép tetoválásukat. Látna, hogy milyen türelmesen rajzolom őket, modelljeim meg sem moccantak, míg be nem fejeztem a munkát... Mivel jó néhány huszonöt körüli nőt a feje búbjától a térdéig tetoválás borított, kételkedni kezdtem, hogy ez a műtét komoly fájdalommal járhat. Megkérdezni nem tudtam őket, elhatároztam hát, hogy alávetem magam egy ilyen »műtétnek«. [...] Nem csak arra voltam kíváncsi, vajon fáj-e a tetoválás, látni akartam a műtéthez használatos eszközöket és minden ceremóniát is, amely az eljárást kíséri. Elindultam hát abba a kunyhóba, ahol a műtétet majd végrehajtják rajtam. Tágas építmény volt, nagy verandával: ide kapaszkodtam fel. A háziasszony két segítőtársat hívott, rajtuk kívül néhány kíváncsi asszony gyűlt körénk. Mindnyájan roppant elégedetten vették tudomásul, hogy a fehér ember alá akarja vetni magát az *alo-alo* műtétnek (így nevezik itt a tetoválást), annak ellenére, hogy a misszionáriusok annyira harcolnak e szokás ellen. Kicsit csalódottak voltak, amikor bal vállamat tartottam oda és nem a mellemet, és egy kis mintát választottam csak ki e célra, mivel nem akartam túlságosan sok időt fecsérelni az operációra. Ki kellett szabadítanom karomat az ingem ujjából, megmutatni a kívánt helyet, azután teljesen rábíztam magamat az operátorokra, akik valamennyien nők voltak. Gyékényt hoztak, megkértek, hogy fekiüdjek le, miközben az egyik lányka a térdeire mutatott, hogy fektessem oda a fejemet, de ebbe csak akkor egyeztem bele, amikor ráterítették a kenyérfá néhány friss levelét, s arra tehettem a fejemet, két másik nő megfogta a karomat, a harmadik pedig, aki az ellenkező oldalon, vagyis a hátam mögött ült (én a jobb oldalamon fekiüdtem, hogy bal vállam és bal karom szabadon maradjon a műtéthez), belemártott egy kis botot valami tintaszerű folyadékba, és nekilátott, hogy kirajzolja karomon a kért mintát. A vonalak 2 mm vastagok voltak. Mialatt a műtétet végző nő ezzel foglalataskodott, két vagy három asszony különböző tanácsokat adott neki a rajzzal kapcsolatban, s az egyik valami puha levéllel letörölte azokat a vonalakat, amelyeket nem találtak megfelelőnek. Néhány javítás után a rajz készen volt, s amikor már minden nő szemügyre vette és jóváhagyta, a sebész nő belekezdett a műtét második aktusába. Az úgynevezett *kinivel* – egy kis pálcával

(tulajdonképpen a Dioscorea egyik fajtájának szárdarabkája, amelynek a végén otthagyták az éles tövist) – felfegyverkezve és *beut*, egy apró kalapácsot véve a jobb kezébe, a kinit a rajz fekete vonalára illesztette. Ezután néhány szót mondott segítőtársainak; az, akinek a térdén nyugtattam a fejemet, simogatni kezdte a hajamat és valamit dúdolt, a másik kettő meg, akik a karomat és a vállamat tartották, teljes súlyukkal rámnehezedtek. A műtétet végző nő beleszúrta az éles tűskét a bőrömbe, s a beuval gyors ütemben csapkodott a kinire, a kinit a minta fekete vonalán mozgatta: korántsem éreztem olyan fájdalmat, mint feltételeznénk, ámbar a tüske hegye legalább két-három milliméter mélyen fúródott a bőrbe. Hamarosan az egész fekete minta vörössé vált a szúrások nyomán kiserkenő vértől. Az egyik asszisztens nő ekkor egy kettéhasított bambusznád élét végighúzta a rajzon, hogy letörölje a vért és megbizonyosodjék, elég tisztán látszik-e a minta. Némely helyen nem lehetett elég világosan látni, ezért fekete festékkel, pontszerű szúrásokkal újra kirajzolták a bőrön. Operatőreimnek egy minta nem volt elég, az első után most a második is be akarta mutatni művészetét, még egy mintát rajzoltak, majd tetováltak a karom másik részére. Ez alkalommal a minta sötétebbre sikerült, bizonyára azért, mert ez a második „operatőr” erősebben ütött a kalapácsával a kinire és a szúrások is sűrűbbek voltak, mint az első esetben. Kifizettem az „operatőröket”, az „asszisztenseket”, sőt megvettem a tetováláshoz használt műszereket is, majd hazafelé indultam, immáron saját bőrömön tapasztalva, hogy a tetoválas viszonylag csekély fájdalommal jár. Megértettem, miért igyekeznek a nők minél több tetoválaszt szerezni. Úgy vélem, hogy a hónalj és a mons Veneris szórzetének kitépedése több fájdalmat okoz, mint a tetoválas eljáras.

A nap folyamán rengeteg bennszülett férfi és nő jött el hozzám, hogy mutassam meg tetoválasomat” (Mikluho-Maklaj 1962: 392–394).

2. A tetoválasok egy életre szólnak. A meggondolatlanul hozott döntés miatt a tetoválas viselője hátrányos helyzetbe kerülhet. Az utóbbi évtizedben a plasztikai sebészet vállalkozik a tetoválas eltávolítására. A sebész gondolatait idézzük: „Vajon a 20 éves koráig makulátlan bőrű férfi az egynemű közösségbe kényszerítetten, mozgásszabadságától és önálló döntésjogától megfosztottan, felnőtt korában miért vállalkozott a maradandó jel megszerzésére? Talán azért, mert ebben a helyzetben egyedül a saját teste felett rendelkezik némi szabad döntési joggal. Ezen keresztül nemtetszést, ellenállást, dacot és az uralkodó kényszer orrbafricskázását lehet kinyilvánítani. Talán a katonaságon kívül a börtönökben és a nevelőintézetekben is ez motiválja a tömeges tetoválas. Az évek során megismertem olyan bányászokat, tengerészeket, akik nem voltak büntetett előéletűek és tetoválasuk kifejezetten munkakörükkel függött össze. Az ő indítékuk valószínűleg a veszélyekkel járó foglalkozás összekovácsoló erejének hangsúlyozása lehet. Döntésük ezért mindig megfontoltabb, és általában nem szégyellik a bőrükre írt feliratokat és rajzokat. Ha mégis megakarnak szabadulni tőle, azt inkább a kritikus és emiatt szégyenkező gyerekeik miatt teszik. Amennyiben az eltávolításra vállalkoznak, azt precízen végigcsinálják és viselkedésmódjukban megfelelnek a normális beteg–orvos kapcsolat követelményeinek.” Alább pedig egy „páciens” levelét közöljük: „Tisztelt főorvos úr, Életem során többször voltam büntetve, ebből kifolyólag testemen számos tetoválas van. Úgy is mondhatnám, hogy a különböző színű és méretű tetoválasok testem teljes felületét beborítják. Jelenlegi helyzetem viszont ezeknek a különös emlékeknek az eltüntetését kívánja” (Forrás 19. 3.: 106–107).

Következtetések

1. A legkülönbözőbb felületek feliratozása az írással egyidőben terjedt el, egyaránt megtalálható a nagy- és a kishagyományban. Sajátos technikákat vesz igénybe.

2. A feliratozás motivációi változatosak: mágikus funkcióval rendelkeznek, eseményeket datálnak, személyeknek állítanak emléket, tulajdonviszonyt fejeznek ki, a szubjektív véleménynek adnak hangot, a térfoglalás és -tagolás eljárásai, megkonstruálják a tér hivatalos vagy privát jellegét, identitást jelölnek, esztétikai élményt nyújtanak, kereskedelmi jellegű információkat nyújtanak.

3. A feliratok elhelyezésének és használatának különböző módozatai ismertek (megemlékezési szertartások, emlékünnepek; a firkák elleni agresszió).